

A RABSZOLGATARTÁS ALAKULÁSA PANNÓNIABAN A PRINCIPÁTUS IDŐSZAKÁBAN

Pannónia társadalmi képének megrajzolásához még igen sok részletmunka és anyaggyűjtés szükséges. Hogy e kérdések vizsgálatával előbbre jussunk, elsősorban átfogó anyaggyűjtéseken alapuló kiértékelésekre van szükség. Ezek hiányában az elmúlt évek irodalma, amikor társadalmi kérdésekkel került szembe, csak általában felvetett problémákra és spekulatív jellegű megállapításokra korlátozódhatott. A következőkben az első önként kínálgató anyaggyűjtést és ennek kiértékelését kíséreljük meg.

Anyaggyűjtésünk alapját készülő nagyobb munkánk forrásanyaga szolgáltatta, amelyben Pannónia teljes epigráfiai szemlényanyagának etnikai, jogi, társadalmi, stb. szempontból történő értékelésével a tartomány lakosságának, településeinek képét és ezek történetét igyekszünk megrajzolni.¹ A következőkben azonban pusztán a rabszolgákra és libertusokra vonatkozó feliratok összeállítását és az ezekből levonható közvetlen tanulságokat tárgyaljuk, a névanyag értékelésébe nem bocsátkozunk bele.

Úgy véljük, nem lehetetlen a birodalom többi provinciáinak hasonló statisztikus anyaggyűjtő feldolgozása. A szovjet irodalomban az utóbbi években a rabszolgaság végéről lefolyt vita² egyik tanulságának kell tartanunk azt, hogy pusztán a jogi források és néhány közvetlen auktoradat alapján konkrét, a birodalom egészére alkalmazható következtetések alig vonhatók le. A helyi viszonyokkal jobban ismerős provinciális kutató mindig ellentmondásokat fog találni az általános — elvi kérdésfeltevés és a tartományok helyi viszonyai között. Tehát a helyi fejlődés konkrét vizsgálata az egyes tartományokban, lehetőleg minél szélesebb forrásbevonással, elengedhetetlen egy ilyen elvi jelentőségű vita objektív eredményéhez.

Az alábbiakban a pannóniai rabszolgatartás feliratos emlékeit csoportosítjuk, a teljes anyag áttekintéséből adódott csoportok alapján. Rabszolgák és libertusok a rabszolgatartás ténye és terjedelme szempontjából egyenértékűeként szerepelnek. A csoportosításnál a rabszolgatartók, ill. patronusok személyéből indultunk ki, mert a rabszolgatartás gazdasági jellegének megítélésében ez látszik döntőnek. Különválasztva tárgyaljuk a polgári és katonai személyek rabszolgatartását, e két nagy csoporton belül pedig lehetőleg kor szerint is különbséget tettünk. A polgári személyeknél teljesen külön kellett felsorolnunk Pannónia Superior és Inferior anyagát, mert e két tartomány fejlődése egészen eltérő képet mutat. Figyelmen kívül hagyható a tartományi viszonyok

vizsgálatánál a vámszervezet (publicum portorium Illyrici) és a pénzügyi igazgatás rabszolga — és libertusállománya. Ennek a nagy császári (vagy korábban magán-) vállalkozásnak személyzete különleges helyzetet foglalt el. A feliratok tanúsága szerint a provinciális lakossággal nem volt kapcsolatuk. A tartomány társadalmi rétegződésében mindenképpen a felső rétegekhez, a birodalmi igazgatás apparátusához kell őket sorolni. Császári rabszolgák előnyös és tekintélyes helyzetét bizonyítja, hogy számos esetben szabad születésű, polgárjoggal rendelkező nőt vettek el feleségül.³ A pannóniai rabszolgaság tárgyalásánál ezért mellőzzük a rájuk vonatkozó feliratos anyagot.⁴

Szintén mint sajátos helyzetet elfoglaló csoportot kell tárgyalnunk a libertusok egy részét is. Pannónia nyugati részén, a borostyánút városaiiban és néhány e körzetbe tartozó lelőhelyen ismertek az olyan libertusok, akik nevük után ítélve biztosan idegen eredetűek libertusai, de patrónusuk nincs megnevezve. Mivel meglehetősen nagy számú feliraton figyelhető ez meg, valószínű, hogy már valamennyien mint libertusok kerültek Pannóniába, míg patrónusuk más tartományban maradt. Nem meglepetés számunkra az, hogy közöttük igen sokan aquileiai kapcsolatot mutatnak. Különösen Emonában gyakoriak, ahol közöttük több aquileiai sexvir Augustalis található.

Nauportus. CIL III 3776. P. Petronius P. 1. Amphio, C. Fabius C. 1. Corbo, magistri vici. CIL III 3777. M. Fulginas M. 1. Philogenes, Q. Annaius Q. 1. Torravius, magistri vici.

Emona. CIL III 3857. L. Cantius L. 1. Probatius, Cantia L. 1. Cirrata. Fiúk, L. Cantius Proculus a Velina tribusba tartozik, amely Aquileia tribusa. (W. Kubitschek, Imp. Rom. tributim disc. 106.)

V. Hoffiller- B. Saria, Antike Inschr. aus Jugoslavien 1938, 176. (a továbbiakban HS). T. Caesernius Assupae 1. Diphilus sexvir Aquileiae, és ennek libertusa, T. Caesernius Dignus.

CIL III 3850. T. Caesernius T. 1. Ianuarius, sexvir (Aquileiae? vö. az előbbivel).

CIL III 3869. U. Redifius T. 1. Venustus.

CIL III 3875. L. Valerius L. 1. Hilarus.

CIL III 3836 a—b. T. Vellius Onesimus sexvir Aug. Emonae, és két libertusa, Eutyclus és Perigenes.

A felirat b) töredékén Aquileia neve szerepel. Onesimus görög cognomenére és sexvir voltára való tekintettel szintén libertusnak tartható.

Poetovio. HS 398. C. Iulius C. 1. Nikander.

¹ A Marcus-háborúig terjedő időszak anyagát Mócsy A., a későbbiekét Barkóczy L. dolgozza fel.

² *Stajerman, E. M.*, VDI 1953, 2, 51.; *Kazdan, A. P.*, uo. 1953, 3, 77.; *Korszunskij, S. J.*, uo. 1954, 2, 47.; *Kovaljov, C. J.*, uo. 1954, 3, 33. stb.

³ *Westerman, W. L.*, PW Suppl. VI (1935) 1040.

⁴ A portorium feliratos anyagát lásd *Dobó, Á.*, Publicum portorium Illyrici, Diss. Pann. II, 16. 1940.

CIL III 13 414=HS 410. Vicarius P. Musculei I., Musculeia P. I. Sura.

Hegykö. CIL III 4250. T. Canius T. I. Cinnamus negotiator és fiai. (conlibertája lehetett a scarbantiai Kania T. I. Urbana, Arch. Ért. 1911, 275.)

Neckenmarkt (Sopronnyék). CIL. III 4255. Culcia C. I. Iucunda.

Scarbantia. Á. Dobó, Inscr. ad res Pann. pert. 220 (Aquileia). L. Atilius L. I. Saturninus domo Fl. Scarbantia, interfectus a latronibus.

Carnuntum. CIL III 4518. C. Pitius C. I. Hilarus. Valószínűleg conlibertusa egy ismeretlen lelőhelyű⁵ (ebreichsdorfi) kövön szereplő C. Pitius C. I. Iucundusnak. CIL III 4602.

CIL III 4522. L. Valerius L. I. Vegetus, L. Valerius L. I. Florus.

RLiÖ XVI, 40, 38. Cornelia Attici lib. Candida, domo Aquileia).

Valószínűleg ebbe a csoportba kell még sorolnunk néhány más libertát is:

Poetovio. CIL III 10 881. Tullia Tauri I. Fidelis.

Carnuntum. CIL III 4503. Caesilia L. I. Primi-genia. (Nomene aquileiai eredetre mutat).

CIL III 4520. Quinctia P. I. Marita. Ennek libertusa Adauctus.

CIL III 11 277. Petronia L. I. Melphomene. RLiÖ XVIII, 49, 13.... lia Q. I. ...cunda.

Arról lehet itt szó, hogy aquileiai kereskedőcsaládok libertusait, mint üzleti megbízottakat küldték ki a város érdekkörébe tartozó kereskedelmi fontosságú helyekre, mint ennek igen korai példáit ismerjük Noricumból és Dalmáciából. Dalmáciában a kereskedelmi megbízottakon kívül még számos olyan rabszolgát és libertust ismerünk, akik aquileiai családok dalmáciai birtokainak igazgatásával voltak megbízva.⁶ Úgy látszik azonban, hogy a pannóniai libertus hálózat csak kereskedelmi jellegű volt. Egyrészt, mert erre közvetlenül is kapunk utalást (T. Canius negotiator), másrészt azért, mert valamennyien libertusok és többségük a városokban koncentrálódik. Jellemző fényt vet e libertusok működésére L. Atilius Saturninus sírköve. Ezt a scarbantiai kereskedőt Aquileia felé utaztában ölték meg. Valószínűleg az Alpes Iuliae azon részén, amely a korábbi⁷ és későbbi⁸ időkben is veszélyes, rablók-al teli vidék volt. Atiliust tehát szokásos üzleti útján, Emona és Aquileia között érte a szerencsétlenség.

E kereskedő-libertusok társadalmi helyzetére jellemző, hogy Kania T. I. Urbana a szabad születésű, városi tisztséget betöltő Sextiliusok családjába került be.

Az aquileiai kereskedők e libertus-hálózatának kiépülése a Pannónia elfoglalása előtti időkre esik. A nauportusi vicus magistereinek feliratai még a köztársaság korából valók.⁹ A közismert dalmáciai és noricum példák mellett azonban Pannóniában csak ezek a nauportusi libertusok származnak ilyen korai időből. Nem is valószínű, hogy a nyugatpannóniai hálózat meglelt volna már i. e. I. sz.-ban, mert a bój és dák mozgalmak bizonytalan viszonyai között ez alig képzelhető el. A félig függő Noricum királyságban és a pacifikált dalmát tengerparton ezzel szemben már az Aquileia alapítását követő félévszázadból is ismerjük a kereskedőhálózat nyomait.¹⁰

Az őslakosság rabszolgatartásának feliratos emlékei Pannónia Superiorban az I–II. sz.-ból valók, de alig mennek túl a II. sz. közepén. Területileg két csoportra oszlanak, az egyik csoport Emona vidékén helyezkedik el, a másik a Lajta hegység és a Fertő tó vidékén, azaz a bój törzs szállásterületének egy részén. E két csoporton kívül csak néhány elszórt feliraton szerepelnek bennszülött kézben levő libertusok.

Kamnik. CIL III 10 749. Ursio Terti I.

Studeneč. CIL III 10 746. Saturna Neuntii lib.

Žaljna. CIL III 13 403. Melesme lib. Peregrinus jogú bennszülöttekkel szerepel együtt.

Emona. CIL III 3863. C. Iulius C. I. Quadratus, felesége és gyermekei peregrinus jogú bennszülöttek.

Siscia. CIL III 10 867. C. Iulius Adietumarus Maximi I. — Felesége és a sírkövön szereplő többi személy is bennszülött.

Jennersdorf (Gyanafalva). CIL III 10 895. Uppu, Quartus Adnamati fil. libertája.

Scarbantia. CIL III 4259. Flavius Vitalis két rabszolgája Gaius, Verna.

Katzelsdorf. CIL III 11 301 (4551, JÖAI 26[1930] Bbl. 208, Fb. Öst. II, 247. Fiebiger-Schmidt, 334 sz.) Cassus Musae servus. Felesége Strubilo Scalleonis lib. A nevek közül Strubilo germán.

Lichtenwört. Laur. Aqu. I, 147. Tudrus Ariomani lib. — Bój bennszülött germán eredetű rabszolgája, vö. R. Egger, Laur. Aqu. i. h.

Au am Leithaberg. RLiÖ XVIII, 117, 35 és JÖAI 17(1914) Bbl. 230, 236. T. Flavius Cobromarus libertusa: T. Flavius Uxavillus, rabszolgái: Amuca, Artem[idorus? — isia? — as?] JÖAI i. h. 227. [A]masisi [a...]ari li[b(erta)].

i. h. 223. Vas[so?] Vaicae I.

i. h. 240. ...lavia Teveti lib. Pri[ma].

i. h. 225. Severa Magni anc(illa).

Mannersdorf. RLiÖ XVIII, 119, 36. T. Flavius Biturix rabszolgája: Matugenta Aprilis f. vernacula. A rabszolgánál szokatlan filiációt Matugenta vernacula-volta indokolja.

⁵ Az ebreichsdorfi feliratokra lásd Kubitschek, W., JA 6 (1912) 103.

⁶ Rendič-Miočević, D., Studi Aquileiesi (1953) 80.

⁷ Strabon, IV, 6, 6.

⁸ Pais, E., Suppl. CIL V, 1110.

⁹ Mommsen, Th., ad CIL III 3777.

¹⁰ Swoboda, E., Carnuntum, seine Geschichte und Denkmäler (²1953) 21, 186.; Daicovicu, C., Eph. Dacor. 5 (1932) 60, 119.

Bruck an der Leitha. CIL III 14 359²³. Belatusa Cauti lib. Boius. (a Boius ellenére nő, mert: hic sita est.)

CIL III 14 359¹⁷. Bussuro At...vae lib.

CIL III 14 359²¹. Bitua és Masarius, Aiiuca Combrissae fil. rabszolgái.

CIL III 14 359²⁵. ...ula Amullu...[ver]nac(u)lus.

CIL III 4537 és RLiÖ XVIII, 127, 42. Flavius Victor és Victorinus rabszolgája: Mogetius servus saltuarius és libertája: Flavia Calendina. A köveken szereplő rokonság bennszülött neveket visel.

Neusiedl am See. (Nezsider) CIL III 14 355¹⁷. A[ri?]omanus, T. F(lavius) Samio rabszolgája.

Potzneusiedl-Gattendorf. (Lajtakáta) CIL III 4537^{a-b} P. Aelius Fuscus és (Aelia?) Restituta, Messinus libertusai. (Aelius?) Messinus is bennszülött, vö. Holder, Altcelt. Sprachschatz, II, 575 és CIL III 11 299.

Oroszvár. CIL III 13 446 Ursic[us Ma]ximi I.

Az emonavidékiek az igen nagy számban ismert peregrinus jogú bennszülöttek csoportjához tartoznak (Ig, Studenec, Pristava, Sonnegg). Itt a rabszolgatartás igen kis jelentőségű lehetett, mert a példátlan nagyszámú bennszülött feliratos anyagban mindössze három peregrinus jogú és egy római polgár libertust találunk. Ilyen kis-mértékű rabszolgatartás csak az emonai városi lakosság rabszolgatartásának függvényeként képzelhető el, és nem szabad belőle a bennszülöttek társadalmi berendezkedésére komolyabb következtetéseket tennünk.

Egészen más a helyzet a bójoknál. Nagyszámban, sok lelőhelyről kerültek elő rabszolgák és libertusok sírkövei. A rabszolgatartók egy része még peregrinus jogú, de jelentős számban vannak olyanok, akik a Flaviusoktól polgárjogot kaptak. Ilyen Flavius Vitalis, Cobromarus, Biturix, Samio, Victor, Victorinus és esetleg [F?]lavia Tevegeti I. Prima. Hadrianusi polgárjoga van P. Aelius Messinusnak. E törzsi arisztokráciának¹¹ vagyoni helyzetére jellemző a rabszolga és libertus feliratok Pannóniában példátlan sűrűsége. Néhány esetben egy kézben több libertust és rabszolgát is találunk. Mint ahogy Mogetius servus saltuarius alapján valószínű, ennek a törzsi arisztokráciának nagyobb kiterjedésű földbirtokai lehettek. A rabszolgatartás mezőgazdasági jellegére utal az a tény is, hogy a feliratok több lelőhely között oszlanak meg.

Felmerülhet az a kérdés, hogy ez a pannóniai viszonylatban magasfokú rabszolgagazdálkodás a bój törzs korábbi társadalmi viszonyait tükrözi-e,

vagy csak a római foglалás után alakult ki, nem utolsósorban a törzsi arisztokráciára támaszkodó római tartományi politika eredményeképpen? A rabszolgák neve ugyanis arra enged következtetni, hogy a rabszolgákat részben a birodalmi rabszolgapiacokon, vagy a határmenti, szintén római kézben levő kereskedeleméből szerezték be, közöttük több olyan dunavidéki eredetű barbaricum rabszolgát is, akik feltehetően Carnuntumban kerülhettek piacra katonák révén, mint a germán és thrák rabszolgák (Tudrus, Strubilo germánok, Bitua esetleg thrák). A nevek nagyrésze azonban nem üt el a pannóniai őslakosság névadásától, annyira, hogy ha a servus vagy libertus nem lenne kiírva, egyszerű filiációra is gondolhatnánk. Hozzávehetjük ehhez még azt, hogy a rabszolgagazdálkodás ellenére a törzsi keretek még igen erősek, a felszabadult rabszolga a törzs tagja lesz, mint Belatusa. A törzsi keretek fennállása mellett szól az is, hogy a flaviusi polgárjogos rabszolgatartók bennszülött cognomeneket viselnek, sőt a flaviusi polgárjog adományozások után, Nerva alatt is még a törzsi szervezeten alapszik a római kormányzat bennszülött-politikája. Erre mutat Caupianus princeps civitatis Boiorum Nervától kapott polgárjoga is.¹²

Tekintetbe véve a bójok társadalmi viszonyaira vonatkozó egyéb adatokat, mint pl. a törzsi központi hatalom erős fejlettségét,¹³ állíthatjuk, hogy a bójoknál már a római foglалást megelőző időkben is viszonylag fejlett, rabszolgákon alapuló mezőgazdasági művelés és jelentős földbirtok-koncentráció lehetett.

Pannónia Inferiorból alig ismerünk olyan feliratokat, amelyekben bennszülöttek libertusai vagy rabszolgái szerepelnek.

Aquincum. Bpest. Rég. XII, 275. Tranco Iorae lib. (Domitianus kora).

CIL III 10 546. Fabricia Velocis lib.

CIL III 3450. (Bpest. Rég. XIII, 350.) Victor Ressati I.

CIL III 13 379. Scorilo Ressati I. domo Dacus. Felesége és gyermekei eraviscus bennszülöttek.

Intercisa. Intercisa I. (Arch. Hung. XXXIII.) 1954, 53. sz. Batalus, Osa, Louco, Demiuncus Couci f. libertusai.

i. m. 66. sz. Catulus lib.

i. m. 369. sz. Atta Vervici I.

A feliratokon csak libertusok fordulnak elő, a bójokkal ellentétben pedig csak két helyen koncentrálódnak, Aquincumban és Intercisában. Demiuncus sírköve viszont azon intercisai kövek közé tartozik, amelyeknek aquincumi eredete biztos.¹⁴ Valószínű, hogy Atta és Catulus kövei is Aquincumból kerültek Intercisába. Tehát Pannónia

¹¹ Vö. pl. T. Flavius Cobromarust, aki talán a bój pénzeken szereplő Cobrovomarus leszármazottja volt.

¹² *Saria, B.*, Burgenländische Heimatblätter 13 (1951) 4. *Svoboda*, i. m. 184.; Vö. ezzel ellentétben az aquincumi helyzetet, ahol egy negyedszázaddal később már nem a civitas, hanem a városi szervezet

volt a bennszülöttpolitika alapja, *Mócsy A.*, Arch. Ért. 78 (1951) 107.

¹³ Erre utalnak a bój pénzék törzsfő-nevei, ellentétben az eraviscus pénzverés RAVIS felirataival.

¹⁴ *Erdélyi G.*, Intercisa I (AH. 33, 1954) 151, 79. j.

Inferiorban csak Aquincumból ismerjük a bennszülöttek rabszolgatartásának nyomait. A Duna-könyökben és Fejér megyében ismert számos bennszülöttnek állított kő egyikén sem találkozunk libertussal vagy rabszolgával. Ez az aquincumi koncentráció és ellentétben áll a bój libertusok és rabszolgák feliratainak szétszórtságával, és arra mutat, hogy a rabszolgatartás más jellegű volt mint a bójoknál. Az eraviscusoknál kizárólag libertusokat ismerünk, de ebből egy-egy bennszülöttnek több is volt. Recessatusnak kettő, Demiuncusnak három. Hogy az aquincumi bennszülöttek mire használták fel libertusaikat, arra Recessatus fazekas mester voltából következtethetünk. Figyelembe veendő másrészt a tabáni település kereskedő és iparos jellege.¹⁵ A bennszülöttek között csak azok tartottak rabszolgát, akik valamilyen okból már kiváltak a törzsi keretből, túlnóttek azon, tehát az Aquincumban csoportosuló iparosok és kereskedők.

Superiorban a bój és emonavidéki bennszülött rabszolgatartáson kívül semmi nyoma sincs annak, hogy akár peregrinus, akár római polgár bennszülöttnek rabszolgája lett volna. A városi vezetőréteg ebben a tartományban az idegen eredetű telepések közül került ki, így nem is nagyon várhatunk komolyabb mérvű bennszülött rabszolgatartást. Ennek az idegen eredetű rétegnek rabszolgatartására nagyszámú feliratos anyagunk van az I–II sz.-ból.

Emona. CIL III 10 776. A. Lelius D. l. Rufus, Ti. Manlius (quondam?) P. l. Seveo.

CIL III 10 777. Varia . . l. Primogenia.

HS 179. L. Metellus Cle(mens) II vir. Libertusa : Eutyches.

HS 201. Vitalis, Primigenius, Fidelis, Expeditus liberti. Valószínűleg egy nagyobb rabszolgafamília temetkezőhelyének felirattöredéke.

HS 159. C. Decius Avitus két rabszolgája : Laletus és Doryphorus.

CIL III 10 775. Flavos, L. Aemilius Berullus rabszolgája.

CIL III 6475. Urbana és Atimetus, Iulius Salvius rabszolgái.

HS 168. Ólom „Fluchtafel” számos rabszolga nevével : Proculus, Virotouta, Constans, Firmius Optatus rabszolgái. — Publicius Porcius Munitus servus publicusból lett libertus, vö. O. Cuntz, JAK, VII, 205 skk. Az azonban nem valószínű, hogy Porcius Cato kéleti hadjárataiból (i. e. 56) hozott rabszolga lenne, mert Emona története nem engedi meg ezt a korai datálást.

Stična. CIL III 3898. Vaeturia Sp. l. Fausta, Habens, Peregrina.

Vel. Malence. CIL III 10 810. Sex. Iulius Sex. lib. Hypa . . felesége valószínűleg conlibertája is : Iulia Avita.

Čatež. CIL III 14 354²². . . medus, C. Trotedi negotiator(is servus).

Poetovio. CIL III 4080. Septumia G. l. Festa. Mivel fia G. Septumius G. f. Severus, a férj G. Septumius lehetett, és vagy patronusa, vagy conlibertusa feleségének

CIL III. 4071. C. Caesius Pap. Ingenuus meg nem nevezett libertusai és libertái.

HS 411. M. Titius Zosimus, felesége Titia Syra. A görög cognomenek és az azonos nomen miatt libertustársak.

HS 399. Rabszolga töredékes sírköve, állította Lupianus actor „ex praecepto domini.”

Nedelja (Gross-Sonntag). CIL III 4107. Ceius Maximus Aug. col. és több töredékes név. Csak annyi bizonyos, hogy több libertusnak kell közöttük lenni.

Rotenturm (Vasvörösvár). CIL III 13 426. Mercurientia Mesia l. — Isztriaiak libertája, vö. A. Degrassi, Studi Aquileiesi, (1953), 55.

Unterpetersdorf. CIL III 4251. P. Domatius P. f. Tergitio negotiator, felesége és libertája : Domatia P. l. Vimpia.

Scarbantia. Arch. Ért. 1911, 275. Kania T. l. Urbana.

CIL III 4234. G. Pomponius Severus libertusa : G. P. Philinus.

CIL III 14 355¹⁵. Hilarus, natione Dalmata, és Sassa, natione Daca, T. Sempronii rabszolgái.

CIL III 4257. C. Farrax Ascanius, C. Farrax Iucundus libertusa. Ugyanennek rabszolgája Dasius, CIL III 10 947. (E kő lelőhelye Hédervár ahová azonban biztosan máshonnan, leginkább Scarbantiából hurcolhatták.)

CIL III 10 948. Ti. Iulius Princeps nutrix és libertája : Iulia Ti. l. Donata.

Kisdíóspusza (Pápa). CIL III 6480 (= 10 954, Arch. Ért. 1928, 207.) L. Petronius L. l. Licco,¹⁶ és ennek libertusa, L. Petronius L. l. Cata- vagy Catomocus. A család többi tagjai, mivel Licco felesége peregrina volt, peregrinus jogú bennszülöttek.

Kékkút. CIL III 10 901. C. Ingenua C. f. libertusa, P. C. Adiutor. A C(. . .) nomen nem egészíthető ki Claudiusra, mert a P. praenomen ennél a nomenél szokatlan lenne. Leginkább valamilyen más, itálikus eredetű nomenre kell gondolnunk, mint pl. C(anus).

Carnuntum. CIL III 4499. L. Betulo Amandus, domo Trever libertusa : Betula Creticus.

CIL III 4501. C. Valerius Sarnus, és felesége Valeria Dionysia, domo Sarmizegethusa. — Az azonos nomen és a görög cognomen miatt vagy libertustársak, vagy a feleség a férje libertája volt.

CIL III 11 238. Apollonius Mitridatis lib. RLiÖ XVI, 40, 39. Eucratus medicus, C. Iulius Euthemus medicus rabszolgája.

¹⁵ Legutóbb Radnóti A., Budapest Műemlékei I (1955) 20.

¹⁶ Azonos egy aquileiai listán szereplő L. Petronius Licco-val, tehát inkább a kereskedő-libertusok közé sorolandó (CIL V 8973).

RLiÖ XVI, 41, 40. M'. Flavius M'. f. Vel. Marcellus libertusa: M'. Flavius Favor. A Velina Aquileia tribusa.

CIL III 14 359⁴. Vibius Cn. lib. Logus, nat. Ermundurur.

CIL III 11 265. Fabius Q. I. Chrysanthus.

CIL III 11 281. Vibia C. I. Citheris.

JÖAI 37(1948) Bbl. 255, 8. Iuma, F. Iuventus M. f. libertája.

RLiÖ XVI, 43, 43. Peregrinus, sutor caligarius, natione Dacus, Q. Asinius rabszolgája.

RLiÖ XVIII, 66, 23. P. Vedius P. f. Fab. Germanus rabszolgája: Florus. A feliraton görög sírvers. Ezek szerint a Fabia tribus inkább valamely keleti város tribusa, vö. Kubitschek, i. m. 270.

RLiÖ, XVIII, 99, 28. Primigenia, C. Petroni ancilla.

CIL III 4500. M. Naevius Primigenius domo Naristus, Naevia coniunx. A Primigenius cognomen libertusra utal, erre mutat az azonos nomen és a germán származás is.

Brigetio. CIL III 11 056. Q. Pompeius Fortunatus felesége: Pompeia Secunda. Az azonos nomen miatt libertája.

CIL III 11 057. T. Soranius T. f. Felix, domo Archelaide, felesége azonos nomen visel: Sorania Agathe.

Esztergom. CIL III 10 597. Fusca (Tusca?) Barcatis lib. — Alföldi szerint egy pun eredetű Barcas „sötét arcú” (Fusca), tehát afrikai libertája. (Bpest. Tört. I., 349.) A Barcatis genitívus azonban sokkal inkább a sémi Bargat-, Bargad- nevekkel kell kapcsolatba hoznunk (Wuthnow, Semitische Menschennamen 33), mert a pun Barcas név genitívusa Barcae lenne. vö. még Bargathes Regebali f. domo Ituraeus, CIL III 4371, és CIL XII 4886, 4895.

A felsorolt feliratok nagyobbik része még az I. sz.-ból való. A nomenek többnyire itálikus eredetű személyekre mutatnak, de az I. sz. végétől kezdve találunk közöttük nyugati (Betulo) és keleti (Apollonius, Fusca, Iulius Euthemus, Soranius Felix, Vedius Germanus stb.) eredetű személyeket is. A rabszolgák eredete, ellentétben a bójok rabszolgáival, többnyire a birodalmon belüli, amire a görög és latin nevek utalnak. Ezeket a rabszolgákat a birodalom valamely nagy rabszolga-kereskedő centrumából szerezheték be, leginkább aquileiai közvetítéssel. A rabszolgák másik részét a barbaricumból bekerült germán (hermundur, narista) és dák (Peregrinus, Sassa) rabszolgák teszik, akik, mint erre már a bójok kezében levő germán rabszolgáknál utaltunk, Carnuntumon keresztül jutottak el birtokosaikhoz. A bennszülött eredetű rabszolgák itt alig bukkanak fel.

Talán Petronius Licco az egyetlen, aki azonban olyan közkeletű illir nevet visel, amely utalhat esetleg dalmáciai eredetre is; ugyanez az eset Dasiusnál.¹⁷ (vö. Hilarus, natione Dalmata).

Az I—II. sz-i rabszolgatartás gazdasági jellegére nézve Pannónia Superiorban, az egész forrásanyag nem egyértelmű. Kereskedők kezében levő, kereskedő-rabszolgák vagy libertusok... medus, és főleg a Carnuntumban csoportosultak. Tudjuk, hogy Carnuntumban legalábbis a municipium megalakulásáig földbirtokos réteg nem lehetett, mert a város a territorium legionison helyezkedett el.¹⁸ A trieri Betulo, az aquileiai M'. Flavius, a keleti Vedius lehettek ilyen kereskedők, de közvetett utalást kapunk néhány más libertusnál is arra, hogy patronusuknak üzleti megbízottai lehettek. Vibius Logus 19 éves, Fabius Chrysanthus 16 éves korban haltak meg, ami a törvények szerint túlságosan alacsony életkor ahhoz, hogy teljes jogú, azaz polgárjoggal járó felszabadítással libertusokká válhattak volna. Ilyen fiatal korban a iusta manumissio-t csak akkor engedélyezték, ha — többek között — a tulajdonosnak üzleti megbízottira volt szüksége.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy ezeknél a fiatalokú libertusoknál ez az eset foroghatott fenn.

A rabszolgák egy másik része ipart űzött és így hajtott hasznot gazdájának: Euratus orvos, Peregrinus cipész volt. Ezek is Carnuntumban csoportosulnak, ami igen jellemző a korai canabaek lakosságának iparos és kereskedő jellegére.²⁰ Nehezebb megítélni a borostyánút városaiban előforduló rabszolgákat és libertusokat. Házi rabszolgák voltak a Lares-nek oltárt állító Laletus és Doryphorus, neve után ítélve pedig Urbana, mindhárman Emonaban. A többiek azonban az első olvasásra meglehetősen bizonytalanok. Nyilvánvaló, hogy e feliratokról a rabszolgáknak csak egy bizonyos, felsőbb rétegét ismerhetjük meg, de nagyobb mérvű rabszolgatartás esetében Pannóniában is elő kellene fordulniok a rabszolgafamiliák temetkezőhelyeit jelző listaszerű sírköveknek, ezek azonban, mint erre már Stajerman utalt,²¹ hiányzanak. Két, ehhez hasonlítható emléket idézhetünk mindössze: az egyik az emonai sírkőtöredék több libertus nevével, a másik a poetovioi sírkő, amelyet egy rabszolga-actor²² állított ura megbízásából. E két eset nyilvánvalóan nagyobb rabszolgafamilia létezésének bizonyítéka, de gazdasági természetük nem állapítható meg. Mint látni fogjuk, igen valószínű, hogy Superiorban komolyabb méretű mezőgazdasági rabszolgatartással is számolnunk kell a korai időkben, amit alátámaszt a rabszolgatartás alakulása a II. sz. végétől kezdve, ill. a colonatus megjelenésének körülménye is. Erre utal a veteránok rabszolgatartásának jellege is.

¹⁷ Licco: Krahe, H., Lexikon altillyrischer Personenamen (Heidelberg, 1929) 67, Dasius: uo. 37.

¹⁸ Mócsy, A., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 187.

¹⁹ Gaius, Inst. I, 18—19.

²⁰ Mócsy, i. h. 182.

²¹ Stajerman, E. M., VDI 1951, 2, 97.

²² Vö. Cod. Iust. XI, 37.

A III. sz.-ból már igen kevés rabszolgát és libertust ismerünk Superiorban. Ezek:

Krško. CIL III 14 354²¹. Theopomus servus.

Topusko. HS 517. Euhelphistus Hispani servus.

Siscia. CIL III 3973. M. Mulvius Narcissus, felesége és conlibertája Mulvia Rufina. Fiúk, Narcissianus, a col. Sept. Sisc. Augustalisa.

CIL III 11 378—11 385. Téglákra bekarcolt nevek, egy-egy napi téglagyári munkateljesítmény adataival. Artemas, Candidus, Euly-menius, Felicio, Fortis, Fortunatus, Iustinus, Severus. Valószínűleg mind rabszolgák.

Varasd.—Toplice. CIL III 4120. L. Fabius Cilo leg. Aug. pr. pr. (i. u. 201) libertusa: Menander. *Savaria.* CIL III 4152. Daphnus col. Sav. vil. Kal. Septimiani.

CIL III 4169. Ti. Claudius Togor(um?) lib. Eutycheus, Aug(ustalis). A felirat valószínű olvasatát Holder adta, II, 1870.

CIL III 4206. P. Postumius Romulus lib.

Carnuntum. CIL III 4423. Iulia Aristiana, C. Iulius Super proc. Augg. prov. Siciliae libertusa.

CIL III 4504—4505. Antonius M. lib. ...

CIL III 4510. Claudius Iucundus ismeretlen nevű libertusa.

CIL III 4414. Adlectus servus T. C. V.

CIL III 14 091. Primigenius Pell. Arti (servus?). RLiÖ, XVI, 124, 57. Rpailli(?), Adiecte, Masvete, Agili, Sollemni, rabszolgákra jellemző nevek dativusban.

CIL III 4426 (= 11 089). C. Vettius Sabinianus leg. Aug. pr. pr. libertusa, Nymphicus.

Ezek egy része magasrangú birodalmi tisztviselők (helytartók, procuratorok) libertusa; ha ezeket leszámítjuk, alig marad egy-két számbavehető emlék. Pannónia Superiorban tehát a II. sz. második felében gyökeres változásoknak kellett beállniuk. Ezekre ugyan kaphatunk némi utalást, de a folyamat világos megrajzolása még nem lehetséges.

Régóta ismert az a 188-ban kelt öthasábos lista Savariából,²³ amelyet a listán felsorolt személyek megbízásából (iussi) Rubrius Euporio és Memmius Emeritus állítottak „Numinibus”. A listán szereplő 88 név közül 77 háromnevű, római joggal rendelkező ember (a praenomen hiányzik), a többi 11 peregrinus jogú vagy rabszolga. Ezek:

Curia I. Paeon. Caes. mag.
Symphorus Terrasia.

Curia II. Valentinus col.

Secundinus col.

Curia III. Eutyches Apulei.

Valentinus Caes.

Curia IV. Rufinus Flavian.

Dionysius Vimior.

Curia V. Sele(u)cus colonor.

Colonus Valerianus.

Colonus Vindicianus im.

A római polgárokról már Mommsen megjegyezte, hogy „perlicue curialium liberti sunt”.²⁴ Hogy nem Savaria ordojáról van szó, hogy a lista nem az album ordinis, biztosan következik abból, hogy rabszolgák és peregrinus jogú személyek is szerepelnek rajta. Hogy milyen testület állította a feliratot, annak eldöntése külön tanulmányt igényelne,²⁵ most csak a lista néhány társadalomtörténeti tanulságával foglalkozunk.

Ha a listán szereplő polgárok gentiliciumait nézzük végig, azonnal szembeűnik, hogy a többség itálikus eredetű gentiliciumot visel, mégpedig olyant, amely már korábban is ismert Savaria, vagy a borostyánút egy másik városának területéről.²⁶ A város vagyonos rétegét tehát még 188-ban is nagyrészt az itálikusok leszármazottai alkották. E réteg tehát megvolt a II. sz. végén is, ha rabszolgáik és libertusaik száma megesapant is.

A lista legjelentősebb tanulsága a colonusok feltűnése. Tudtommal ez a colonátus legkorábbi jele Pannóniában. A lista idevágó adatainak értékelése a II. curia oszlopában szereplő Valentinus és Secundinus neve után írt „col.” értelmezésétől függ. Ez a rövidítés feloldható col(onus)-ra, vagy pedig az V. curia oszlopában szereplő Seleucus colonor(um servus) analógiájára.²⁷ Mindkét név elég hosszú ahhoz, hogy a helyhiány miatt a véső a colonorum-ot ennyire megrövidítse. Tehát nem biztos, hogy Valentinus és Secundinus colonusok voltak, hanem lehettek colonusok rabszolgái is, mint Seleucus. Problematikus a Colonusok értelmezése is, mert a kifejezés, úgy látszik, analógia nélkül áll. Mommsen szerint colonusok libertusait jelenti.²⁸ Ez a magyarázat valószínű a közrabszolgákból lett libertusok által használt Publicius nomen analógiája alapján, ahol a (servus) publicus-ból lett a szokásos -ius képzővel Publicius.²⁹ A Colonus megjelölésre azért volt Savariában szükség, mert a rabszolgák több colonus közös tulajdonában voltak, mint Seleucus. Ezért a felszabadításuk után nem írhat-

²³ CIL III 4150.

²⁴ ad CIL III 4150. A cognomenek csakugyan erre mutatnak: Decibalus, Apollonius, Pegasus, Epitynchanus, Sozomenus stb.

²⁵ Vö. a solvai rescriptummal, ahol szintén együtt szerepelnek polgárok és peregrinusok (i. u. 205). Riccobono, S., Fontes iuris Romani anteiustiniani I² (1941), 444, 87. sz.

²⁶ Különösen a ritkább nomenek: Atilius, Caesius, Kanius, Farrax, Marcius stb., akik közül többen személy szerint is levezethetők a korábbi feliratokról ismert

családokból.

²⁷ Mommsen: „colonorum servi” (ad CIL III 4150), tehát ő is erre a feloldásra goldolt; Paulovics I. colonusokat lát bennük (Lapidarium Savariense, 1943, 34).

²⁸ I. h.; Domaszewski (CIL III p. 2606) és L. Halkin szerint (ACI. 4, 1935, 129) a colonia libertusai. Ez a megoldás azonban, mint L. Halkin is mondja, egyedül állna.

²⁹ Schulze, W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen (1904) 414, 1. j.

ták ki patrónusuk nomenét, hanem a publicus > >Publicius analógiájára képzett Coloniust használták. Mindebből viszont valószínű, hogy a colonusok olyan kis parcellán dolgoztak, hogy több colonusnak elegendő volt egy, közös rabszolga tartása.

Visszatérve a col(onus) vagy col(onorum servus) kiegészítési lehetőségekre, a kétféle megoldás kétféle következtetésre ad alkalmat. Ha Valentinus és Secundinus colonusok voltak, akkor úgy látszik, hogy a lista kelte (188) a colonatus kialakulásának időpontjára esik, amikor a felszabad vagy nem szabad lakosság zömét még a rabszolgák, illetve libertusok tették, hiszen a rabszolgák túlsúlyban vannak a listán a col (...) megjelölésű személyekkel szemben.

A magunk részéről valószínűbbnek tartjuk a col(onorum servus) feloldást. Már maga az a tény sem valószínű, hogy feliratos emlékeken az egyes személyek mellé kiírják a „colonus” megkülönböztetést. Különösen valószínűtlen ez a II. sz.-ban. Másrészt a Colonus nomen-nek látszik, azaz a colonusok libertusainak polgárjoga volt. Ennek következtében patronusaiknak is római polgároknak kellett lenniök. Márpedig Valentinus és Secundinus nem polgárok, így jelen esetben csak rabszolgák lehetnek. Ezek szerint tehát a listán a colonusok nincsenek megkülönböztetve, viszont a lista római polgárai között bátran colonusokat is sejthetünk, ha esetleg nem is mind azok. Láttuk azonban, hogy a lista római polgárai a savariai italikus eredetű lakosság libertusai voltak. Ha viszont colonusok is lehetnek, azzal az esettel állunk szemben, hogy a város földbirtokosai földjeikre felszabadított rabszolgáikat telepítették mint colonusokat.

A savariai lista alapján e folyamatnak további részletezése nem lehetséges. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Pannónia Superiorban a rabszolgaság visszaszorulása a colonatus kialakulásával kapcsolatos. Az elmondottak alapján most már azt is nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Pannónia Superior városi lakosságának rabszolgatartása jelentős részben mezőgazdasági jellegű volt.

Pannónia Inferior nem bennszülött kézben levő rabszolgatartása az I–II. sz.-ban nem volt jelentős méretű. Ebből az időből igen kevés feliratot sorolhatunk fel.

Aquincum. CIL III 3607 (= 10 387). A. Vettius

A. 1. Crescens, felesége és libertája Vettia A. 1. Nome. Ugyanezen a sírkövön még L. Vipstanus L. 1. Senecio.

CIL III 14 352². L. Marcus Felix, felesége és conlibertája Marcia (mulieris) lib. Aethale.

CIL III 14 352³. Ociusus Candidus, L. Ociusus Domitianus libertusa. Utóbbi felesége és libertája, tehát Candidus anyja lehetett Ocusia Filu(mene?).

CIL III 10 551. C. Iulius Euritus, domo Alexandria, és libertus társai Iulius Crispinus, Lynx.

Germania 16(1932), 290. Luepintania L. . . . lib. Serg. Aquinco a kölni kereskedő-kolónia egyik tagja.

CIL III 10 558. C. Vadi(us) Lacom lib.

Bpest. Rég. XV, 458(457,7 j.) . . . mus servus. Talán már III. sz.-i.

Mursa. CIL III 15 146. C. Iulius Successus és conlibertája, Iulia C. 1. Primilla.

Mindannyian idegen eredetűek, sőt, Vettius, Marcus, Iulius Euritus a kereskedő-libertusok azon csoportjába sorolandók, akiket patrónusaik más tartományból megbízottaknak küldtek Pannóniába. A valószínűleg italikus Marcus, Vettius és Ociusus mellett keleti Iulius Euritus, rajnamenti Luepintania. Ez a tarka kép kereskedő emberek összesereglésére mutat. Pannónia Inferiorban tehát mind a bennszülöttek, mind az idegenek rabszolgatartása kisméretű, kereskedelmi ipari jellegű volt az I.–II. sz.-ban.

A Marcus-háborúk után a rabszolgák és libertusok száma hirtelen felszökken.

Brigetio. CIL III 11 054. Elvia Successa, Elvius Vitalis libertája és felesége. Valószínűleg thrák család.

CIL III 11 055. Mataconius Augendus, Mataconius Tasgilla libertusa. Nyugati (germaniai?) eredetűek.

CIL III 10 994. Claudia Maura liberta. Ugyanezen a kövön több Claudius, talán szintén libertus.

CIL III 14 069. Philumena, G. Spuri Onesimi (serva).

Aquincum. CIL III 3416 (= 10 379) Ti. Haterius Callinicus. Valószínűleg Haterius Saturninus helytartó libertusa.

CIL III 10 534. T. Flavius Crispinus dec. mun.

Brig. eq. publ. libertusa T. Fl. Eutyches.

CIL III 14 344–14 347. G. Iulius Primus,

G. Iulius Ingenus scriba col. Aqu. — C.

Iulius Victorinus dec. col. Aqu. libertusai.

Arch. Ért. 1937, 94. T. Flavius Felicio, Aug.

col. Aqu., felesége és conlibertája Flavia Secundina.

CIL III 13 367 (= 3533). Aurelii Augendus

et Amandus, M. Aur. . . . Aug. col. Aqu.

libertusai.

CIL III 3583. C. Iulius Filetus felesége, Iulia

Euthenia, aki az azonos nomen miatt esetleg

férje libertája. Afrikaiak.

Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und

Funde (1934) 66, 282. Sex. Pompeius Carpus

medicus domo Antiochia libertusa: Pom-

peius Marcellus.

CIL III 3482. Pannonius, Sex. Iuventius

. . . libertusa.

CIL III 6463 (= 10 391). Alfius Vitalis.

CIL III 10 468 (= 3483). Victo(r) Val. Vitalis

(servus).

Bpest. Rég. XII, 125, 45. Polyidus Aur.

Aniceti (servus).

CIL III 13 381. secu . . . et Primitiva liberti.

CIL III 10 559. . . . er Cornelius . . . lib.

- Bpest. Rég IX, 43,6. . . . Victorinus T. . . Grati lib.
CIL III 10 554, 10 566. Ismeretlen nevű liber-
tusok felirattöredékeken.
- Intercisa.* Intercisa I. 69 sz. Ulpia Tertia liberta.
124 sz. Thalassius, Encolpio. Valószínűleg
libertusai voltak M. Marius Marinus dec.
mun. Volg.-nak.
371 sz. Crhysmius sir(vus). (sic).
399. sz. Eutices ser(vus).
- Mursa.* CIL III 15 141. (T. Hortensius) Asclepia-
des, T. Hort. Frequens dec. col. Murs. equo
publ. libertusa. Vjesn. horv. 6(1902)101. Fla-
vius Philippus, T. Fl. Martinus dec. col.
Murs. libertusa. (Utóbbi két felirat esetleg
még a II. sz. második feléből való.)
- Banoštor.* Arch. Ért. 1902. 350. M. Caec(ilius)
Hymaen. lib.
Az idegen eredetű rabszolgatartók dominál-
nak itt is. Nagyrészüket keleti, de vannak közöttük
afrikaiak és nyugatiak is. Jelentősen képviselve
vannak a városi magisztrátusok között, velük
szemben a helyi arisztokrácia teljesen háttérbe
szorul. Ennek az idegen rabszolgatartó rétegnek
vagyonai súlya is igen komoly lehetett, mert több
lovag is van közöttük. A rabszolgatartás jellegének
megítélésénél azonban figyelembe kell vennünk a
katonák, elsősorban a veteránok kezében levő
rabszolgákat és libertusokat, mert ezek csopor-
tosulása vet fényt a polgári személyek rabszolja-
tartásának jellegére is.
A veteránok rabszolgatartásának feliratai a
következőképpen oszlanak meg:
- Emona.* CIL III 3845. L. Oclatius Tarquiniensis
vet. leg. XV. Apoll. — L. Oclatia Expectata
liberta.
- Poetovio.* CIL III 10 878. C. Cassius C. f. Celer
Cremona, vet. leg. VIII Aug. — Tuce (= Tyche)
liberta.
HS 379. A. Postumius Seneca Parma, vet.
leg. XI(Claud). — Postumia Iucunda et
Primigenius liberti.
- Ondód.* Ann. Sav. III, 98—99, 7—8. Sex. Utti-
edius (Utidius, Utiedius) C. f. Cl. Celer vet.
leg. XV Apoll. — Libertusai: Carnuntina,
Valens, Provincia, Repentina.
Ann. Sav. III, 98, 5. L. Naevius Ter. f. Rufus
Mediolano, vet. leg. XV Apoll. deduct. col.
Cl. Savariam, felesége Naevia . . . lla. Liber-
tus: L. Naevius Silvanus.
- Scarbantia.* Arch. Ért. 1911, 366. C. Cotonius
C. f. Pol. Campanus vet. leg. XV Apoll. — Co-
tonia Prima liberta et coniunx.
CIL III 4245. P. Pompeius P. f. Volt. Colonus
Viana, vet. leg. IIII Fl. — Pompeia Fusca
lib.
- Walbersdorf (Borbolya).* Arch. Ért. 1901, 67—69.
Iulia Petroni lib. Urbana. (C. Petronius C.
f. domo Mopsisto miss. ala Gemelliana és
Iulius Rufus vet. ala Scub.) Daeipora Cala-
eti lib.
- Carnuntum.* RLiÖ XVI, 20, 17. L. Armentiacus
L. f. Cla. Verona, vet. leg. XV Apoll. — Apta
liberta et coniunx.
CIL III 11 229. C. Pedusius M. f. Ani. Cremona,
vet. leg. XV Apoll. — Amanda liberta.
RLiÖ XVII, 82. M'. Geminius M'. f. Cla. vet.
leg. XV Apoll. — M'. Geminius Aria libertus.
II. sz. :
Savaria. CIL III 4191. L. Valerius L. f. Censo-
rinus vet. leg. I adi. dec. col. Cl. Sav. ex bf.
cos. A sírkövet a veterán családjának és
„lib(ertis) lib(ertabusque) suis” állította.
Carnuntum. CIL III 11 209. M. Antonius Pap.
Cele[r] Ticino, vet. leg. XIII Gem. — Liber-
tusai: Au. . . cus, Citus.
CIL III 11 222. C. Iulius Velens vet. leg. I
adi. — Felesége és talán libertája: Iulia
Iulia.
Brigetio. CIL III 11 030. M. Munatius Placidus
Iconio vet. leg. I adi. libertusa: Abascantus.
(A felirat olvasása itt bizonytalan, lehetsé-
ges, hogy egy másik libertus, Tertius is sze-
repel.) Domo Moesicus.
Környe. Laur. Aqu. II, 87. . . . leg. XIII Gem.
Marcianus servus.
Aquincum. CIL III 10 511. Ti. Claudius Dasius
vet. leg. II adi. Felesége és talán libertája:
Claudia Irene.
Ismeretlen lelőhely. CIL III 3680. M. Granius
Datus vet. leg. II adi. domo Africa Sufetla.
— Libertusai: Granius Felix, Martinus.
III. sz. :
Carnuntum. CIL III 4458. M. Aurelius Aficus
domo Nicapolis vet. leg. XIII Gem. — Liber-
ta: Aurelia Septumina.
Arrabona. CIL III 4370. Aur. Marcus vet. al. I
Ulp. Cont. — Liberta: Aurelia Veneria.
CIL III 4369. Aur. Doriso vet. ex stat. praef.
al. Cont. Felesége (és libertája?) Aur. Noeren. —
Thrákok.
Brigetio. CIL III 4318. Aur. Heuticinus vet. ex
bf. — Liberta: Aurelia Victorida. Alumnus:
Hermetio.
CIL III 4297. M. Aurelius Teren(tius?) vet.
leg. I adi. — Libertus: Aur. Demophilus.
CIL III 11 027 (= 4322). M. Iulius Proculus
vet. leg. I ad. libertusai: Iulius Primio, Aug.
mun. Brig., Iulius Eutyches.
Aquincum. Bpest. Rég. XIV, 561 és CIL III 11 076.
(Brigetio). P. Aelius Domitius vet. leg. II adi.
domo Erapuli cives Surus. — Libertusai:
P. Aelius Respectianus, Aelias (sic) Fortunata
et Ingenua.
CIL III 10 560. Aur. Sa. . . , vet., libertus.

Az első amit megfigyelhetünk az, hogy a feliratok előfordulása századok szerint változik. Az I. sz.-ban csak Superiorban fordulnak elő, ami természetes is, hiszen akkor csak ott állomásoztak légiók. Auxiliaris katonának pedig eddigi adataink szerint nem volt rabszolgája. Míg azonban a későbbi időkben csak a táborhelyeken kerülnek elő rabszolgatartó veteránok emlékei,

addig az I. sz.-ban rabszolgatartó veteránok feliratai polgári jellegű településeken is előfordulnak (Emona, Ondód, Scarbantia, Walbersdorf). Ezeknél missio agraria-ra kell gondolnunk. A II–III. sz.-ban azonban úgy látszik, hogy rabszolgát és libertust csak a táborhely köré csoportosuló veteránok tartottak, tehát azok, akiket missio nummaria-val bocsátottak el.³⁰

A honesta missio összegéből több rabszolga vásárlására is telhetett a veteránnak, nem meglepő tehát, hogy néhány veteránnak 5–6 libertusa is van. Ezeket missio nummaria esetében mint iparos, vagy kereskedő rabszolgákat képzelhetjük el, akik foglalkozásuk révén hajtottak hasznos gazdájuknak. Hogy ez milyen haszonnal járt, s hogy ez a veteránkézben levő ipari és kereskedelmi tevékenység milyen jelentős volt, arra jellemző, hogy több veterán libertusa Augustalis lett.

Missio agraria esetében a rabszolgát a veteránparcella művelésére használták fel. Ez azonban csak az I. sz.-ban mutatható ki. Ennek oka egyrészt az, hogy nagyobb mértékű veterán telepítések csak az I. sz.-ban voltak, másrészt az, hogy a II.–III. sz.-ban a legionáriusok többségét a bennszülött, kisparaszti lakosságból sorozták, akik falujukba kerültek vissza, ahol a kisparaszti földeken alig volt rabszolgákkal folyó földművelés. Ezért van az, hogy a rabszolgatartó veteránok később is mind az idegen eredetűek közül kerültek ki.

A rabszolga gazdálkodás háttérbe szorulása Pannónia Superiorban a veteránoknál is megfigyelhető. A feliratok összeállítása jól mutatja, hogy a III. sz.-ban szinte kizárólag csak Inferiorban volt a veteránoknak rabszolgájuk.

Amint láttuk, Superiorban az I. sz.-ban földparcellás veterántelepítéssel állt kapcsolatban a veteránok rabszolgatartása. Ilyen veteránok a városi vezetőrétegbe is bekerültek, mint Valerius Censorinus Savariában. Valószínűnek kell tartani, hogy a látszólag polgári kézben levő korai rabszolgatartás egyrésze Pannónia Superiorban szintén veterántelepítésekből ered, ezért vetettük fel az I.–II. sz.-i rabszolgatartás valószínű mezőgazdasági jellegét Superiorban. A veteránparcellák és egy átlagos decurio-birtok nagysága azonos lehetett. A borostyán úti városok lakosságának kialakulásában pedig a veteránok köztudomásúan nagy, ha nem döntő szerepet játszottak.³¹

Az aktív katonák közül a tisztek rabszolgatartására vonatkozó feliratos anyag időben és területileg egyenletesen oszlik meg, és szemmel láthatóan független a pannóniai rabszolgaság történeti alakulásától.

I. sz. :

Siscia. CIL III 10 854. M. Mucius Hegetor med. coh. XXXII. vol. — felesége Mucia Corinthia.

Scarbantia. CIL III 10 946. L. Attienus Rufus (centurio). — Atebla lib., Scarbantilla serva. *Schattendorf*. CIL III 4246. C. Stadius Verus (centurio) leg. XIII Gem. — C. Stadius C. I. Gratus.

Carnuntum. RLiÖ XVI. 14. 10. T. Alfius Macrinus (centurio) leg. X. Gem. — Diadumenus servus.

Teutoburgium. CIL III 3271. Ti. Claudius Britti f. Valerius dec. alae II Arav. domo Hisp. felesége esetleg libertája is : Claudia Ianuaria.

II. sz. :

Poetovio. HS 374. L. Fannius L. f. Cl. Quadratus opt. leg. I. ad. miss. num. libertusai : Urba. . . , Iust. . . , Primitius.

Brigetio. CIL III 4320. C. Iulius C. f. Fab. A[tt]ianus stip. 40. A magas stipendium-szám miatt kell centurióra gondolnunk. Libertusa C. Iulius Crescens.

Aquincum. CIL III 3550. Iulius Crescens centurio leg. X. Gem. felesége : Iulia Iulia, libertusa Iulius Athenius.

CIL III 10 716. Greca(sic) ancilla Lupi optionis leg. II.

CIL III 10 526. Thl. . . us lib.

Bpest. Rég. XV, 462. Iulia Lic(ini) lib. — Cl. Dubitatus hastatus coh. VII.

Vinkovce. CIL III 13 360. M. Herennius Tro. Valens Salona centurio libertusa : Herennius Helius.

III. sz. :

Carnuntum. CIL III 14 356^{5b}. Ansius Proculus p(rimus) p(ilus). Ansius Archelaus lib.

CIL III 14 356^{5a}. Britticius Crescens (primus pilus?). — Dionysius actor.

CIL III 4445. Agathodorus actor.

Aquincum. CIL III 3478. Cornelius Paullus p. p. leg. II ad. — Cornelius Abascantus lib. (a primus pilusok libertusaihoz lásd A. Mócsy Acta Arch. 3[1953] 189 sk.)

CIL III 3561. Pompulenus Iunius centurio leg. II ad. Pompulenus Adauctus lib.

Ismertlen lelőhely. CIL III 10 610. G. Valerius Maximus centurio leg. II Parth. VI Ferr. XIII Gem. — Valerius Euteles libertus.

Ami a közkatonákat illeti, területi és időbeli megoszlásuk ugyanaz, mint a veteránoké. Az I. sz.-ban Superiorban fordulnak elő, a III. sz.-ban a súlypont áttevéődik Inferiorra. A katonai rabszolgaság is függvénye volt tehát az általános fejlődésnek.

I. sz.

Carnuntum. CIL III 13 480. P. Afranius Maior, mil. leg. XV Apoll. libertája : Afrania Hilara. CIL III 4456. L. Aurelius Celer Ara, mil. leg.

³⁰ *Missio agraria* nem lehetett a *territorium legionis*-on; *Schulten*, A., *Hermes* 1895, 505.

³¹ Készülő munkánkban (lásd I. jegyzet) erre bőven kitérünk.

XV Apoll. Sirkövét liberti eius állították. RLiÖ XII 316. C. Atius C. f. Vot. Exoratus mil. leg. XV. Apoll. — Sucesus lib.

CIL III 13 483. C. Iulius C. f. Corne. Thessal. mil. leg. XV Apoll. — Bassus lib.

RLiÖ XVI, 33, 29. C. Iulius C. f. Cl. Doles Apris mil. leg. XV. Apoll. — Iulia Fortunata liberta. RLiÖ XVIII, 43, 8. C. Licinius C. f. Rufus Savaria mil. leg. XV. Apoll. — Spatele lib. CIL III 11 215. Valószínűleg legionárius libertusa volt L. Cliternius L. I. veterinarius leg. (ennek libertusa Cliternius Pacatus). A nomen Cremonaban fordul elő (Schulze, *Gesch. lat. Eigennamen*, 232.), viszont a legio XV. Apollinaris-ban több cremonai eredetű katona szolgált.

Bruck an der Leitha. CIL III 14 359¹⁴. Aulus L. f. Tro. mil. leg. XV. Apoll. sírkövén Fidelis, C. Auli servus.

II. sz. :

Carnuntum. CIL III 11 221. S. Gellius Urbicus mil. leg. I. ad. nat. Cilix, libertája : Gellia . . . nica.

Aquincum. CIL III 10 512. C. Iulius M. (f.) Menilaus mil. leg. I ad. — Iulius Ampliatus lib.

III. sz. :

Tuskevár. CIL III 10 955. G. Iulius Constans bf. cos. felesége Iulia Severa. (azonos nomen).

Carnuntum. CIL III 11 182. C. Servil. Potent. . . leg. X. Gem. Verus servus.

Brigetio. CIL III 11 028. Iulius Serenus mil. leg. I ad. — Iulia Rufina.

Aquincum. CIL III 14 348. M. Aurelius Vibianus mil. leg. II ad. — Aurelius Bavila libertus. (germán, Fiebiger—Schmidt, 302)

CIL III 10 510. Ti. Claudius Constans mil. leg. II ad. felesége és libertája Claudia Firma. Libertusuk Claudius Tacitus, aki azonban Constans fiának Claudius Firmiusnak egyben testvére is. Ez csak úgy képzelhető el, hogy Tacitust anyjával együtt szabadították fel, míg Firminus már szabadon született. Vö. Szilágyi J., Bp. Tört. I, 511.

Kuzsinszky, i. e. 201, 344. Iulius Tertius str. cos. — Furnia vernacula.

CIL III 10 501. T. Aelius Iustus hydraularius leg. II. ad. felesége : Aelia Sabina.

CIL III 14 347³. P. Aelius Valerius spec. leg. II. ad. felesége és libertája Aelia Alexandria. CIL III 3553. Iulius Tatulon mil. leg. II. ad. bf. trib. — Iulia Provilla liberta.

Arch. Ért. 1928, 214. Aelius Sabinianus bf. cos. leg. II. ad. — Aelius Donatus libertus.

Intercisa. Intercisa I, 16. sz. Aurelius Monimus bf. trib. coh. mil. Hem. libertusa C. Bassus.

Mindenekelőtt különösnek látszik az, hogy aktív katona a zsoldjából rabszolgát vehetett magának,

mert az I. sz.-ban 270—300 denar évi zsold mellett egy átlagos rabszolga ára 300—600 denar volt, a II—III. sz.-ban 300—500 denár évi zsold mellett egy átlagos rabszolga ára 175—700 denár volt.³² Ez az összevetés teszi érthetővé azt, hogy számos kiskorú rabszolgával találkoztunk sírköveken, akiknek ára kisebb lévén, a katona könnyebben megszerezhetette. Valószínű, hogy a katonák rabszolgáikat nagyjából egészen fiatal korban vették meg, és úgy nevelték fel. Jellemző ebből a szempontból, hogy Pannóniában alumnust,³³ azaz kihelyezett, mások által rabszolgaként felnevelt gyereket kizárólag katonák kezében ismerünk. Ezek mind a III. sz.-ból valók.

Terbina. CIL III 3913. i. u. 204. . . coh. III Aqu. — Gaianus alumnus.

Carnuntum. CIL III 4459. Aurelius Valentinus mil. leg. XIII. Gem. — Aurelii Micumes, Valentia alumni.

Brigetio. CIL III 4318. Aurelius Heuticinus vet. bf. leg. — Hermetio alumnus.

CIL III 11 034. T. Statilius Solo p. p. leg. I. ad. — Epaphroditus alumnus.

Aquincum. CIL III 6462 (= 10 390). . . U] r. sinus alumnus. A töredékes sírkövön katonák szerepelnek.

A rabszolgaszerezés másik módja a katonák számára hadifogoly szerzése volt, érdekes azonban, hogy a korai időkben több olyan rabszolgát ismerünk, akik eredetileg hadifoglyok lehettek, mint később. Később csak Bavila germán libertust származtathatjuk a barbaricumból. Ennek egyik oka talán az lehetett, hogy a birodalomban fellépő rabszolgahiány miatt a kormányzat a későbbi időkben rátette a kezét a hadifoglyokra. Lehetséges az is, hogy később a barbárokkal kötött szerződések értelmében a hadifoglyokat már nem adhatták el rabszolgának, hanem vissza kellett azokat cserélni a barbárok kezében levő római hadifoglyokért. Valószínű, hogy a táborhelyek körül feketepiac is foglalkozott a hadifoglyok értékesítésével, ezért nyilván nagy részükben nem maradtak a katonák kezében a hadifoglyok, hanem hamar a birodalom rabszolgapiacai felé továbbították őket.

Milyen célból tartottak a katonák rabszolgát? A huszonhárom I. sz.-i feliraton, amelyen katona rabszolgája vagy libertusa szerepel, 16-on csak női rabszolga vagy liberta fordul elő. Leginkább a veteránokra jellemző ez. Az esetek egy részében a liberta et coniunx megjelölést olvashatjuk, ami az egész jelenséget megmagyarázza. Azért érdemes ezt hangsúlyozni, mert ugyanebben az időben az auxiliarius katonának peregrinus jogú, bennszülött felesége szokott lenni, akit a táborhely környékéről választott magának. Ennek nyomát a legionáriusok között nem találjuk meg. A legiónáriusok felesége vagy a libertájuk, vagy pedig —

³² Westerman, i. h. 1011.; Stajerman, i. h. 98.

³³ Mau, A., PW I, 1706. Bang, M., JDAI Röm. Mitt. 27 (1912) 202.

sokkal ritkábban — régi római polgárjoggal rendelkező, nem a tartományból származó nő. Ennek nyilvánvalóan megvan a társadalmi és jogi háttere. A polgárjoggal rendelkező legionárius elbocsátásakor nem kapott *ius connubii*-t, azaz esetleges peregrinus jogú feleségétől született gyermekei nem lehettek római polgárok,³⁴ viszont rabszolganőjének gyermekei — *iusta manumissio* esetében — igen, mert a *manumissio*val a liberta-feleség megkapta férje és patrónusa joghelyzetét. Döntő volt az a körülmény, hogy a legionáriusok az I. sz.-ban meglehetősen elszigetelten álltak a provincia lakosságában. A törzsi keretben élő bennszülöttektől komoly társadalmi, jogi és kulturális különbségek választották el, társadalmi rétegének megfelelő asszony pedig nem nagyon akadhatott a táborok környékén.

Megfigyelhetjük továbbá azt, hogy míg az I. sz.-ban a liberták a katonák felszabadított rabszolgáinak mintegy kétharmad részét teszik, ez az arány a II. sz.-ban kezd kiegyenlítődni, és a III. sz.-ban a férfiak javára billen. Ebben két tényező játszhatott szerepet; egyrészt a tartomány lakosságának romanizálódása és joghelyzetének emelkedése, másrészt a helyi sorozásra való áttérés. A katonafeleségek ettől kezdve a helyi, polgárjoggal rendelkező lakosságból kerülnek ki. Természetesen továbbra is megmaradt a rabszolga-konkubinátus szokása, de jóval kisebb mértékben, mint addig.

Idéztük már Gaius egy helyét,³⁵ ahol pontokba foglalja azokat az eseteket, amikor 30 évnél fiatalabb rabszolgát teljes joggal fel lehetett szabadítani. Érdemes ezeket az eseteket felsorolni: 1. Ha fia, testvére, *paedagogusa*, *alumnusa* volt a rabszolgatartónak, 2. ha *procurator*t akart rabszolgájából csinálni, 3. ha rabszolganőjét feleségül akarta venni. A katonák sok 30 évnél fiatalabb libertusát ez teljesen megmagyarázza. A *procurator*-szerzésnek, ellentétben a polgári rabszolgatartással nem lehetett nagyobb szerepe, annál jelentősebb szerepet játszott a katonák rabszolgasorban levő családjainak felszabadítása (mint. pl. *Cl. Constans* családja esetében *Aquincumban*).

A férfi rabszolgákat a katonák mint mellékeresetet hozó iparosokat, bérbeadható munkásokat használhatták fel. Nagyobb jelentősége nem lehetett, mert a katonák el voltak tiltva a magánjellegű üzletektől. Igaz, hogy éppen a III. sz.-ban növekszik a férfi rabszolgák számaránya, de éppen ebben az időben állapítható meg e tilalom viszonylagos lazulása.³⁶

A III. sz.-ban már szinte csak *Inferiorban* találni katonai rabszolgatartást. A rabszolgatartó

katonák itt is mind idegen eredetűek; a nagyszámú, bennszülött eredetű legionárius, akár a táborhelyen, akár a tartomány valamelyik más telepén, sosem szerepel mint rabszolgatartó. Párhuzamba vonható ez a veteránok és polgári személyek rabszolgatartásával *Inferiorban*. Itt, *Superiorral* ellentétben sem a veteránok, sem a katonák rabszolgatartásának nem lehetett kapcsolata a mezőgazdasági műveléssel. Megfelel ez a jelenség *Inferior* lakossága kisparaszti jellegének.

Mint M. Bang írta,³⁷ a birodalomnak nemcsak rabszolgára, hanem katonára is szüksége volt, és a legjobb katonákat köztudomásúan a dunai tartományok szolgáltatták. Ezért ismerünk csak elenyészően kevés pannóniai rabszolgát. Ezek: *Mainz*. CIL XIII 7247. *Capito Arri lib. argentarius natione Pannonius*. I. szd.

Arezzo. Sigillata-edényen szereplő mesterbélyeg:

Breucus lib. Noni. I. szd. CIL XIII. 5378.

Athén. *Ath. Mitt.* 25 (1900) 302. *Δάφρος Παννόνιος*.

E rabszolgák mind az I. sz.-ból valók, tehát a legvalószínűbben a tartomány elfoglalásakor kerülhettek rabszolgasorba. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor tudomásunk van arról, hogy Pannóniából a bennszülötteket rabszolgának vitték el. *Cassius Dio* ír erről: a vereség után a pannonoknak ki kellett fegyvereiket szolgáltatniok, és a fiatalságot kivitték az országból, hogy rabszolgának adják el.³⁸ — Valószínű, hogy a foglalás előtt is került — ha nem is akkora számban, mint a dákok vagy germánok közül — pannóniai ember rabszolga-piacra a birodalomban. Ezt onnan sejtethetjük, hogy *Aquileia* egyik kereskedelmi cikke éppen a dunai tartományokból borért, olajért, és tengeri árukért kapott rabszolga volt.³⁹

Stajerman feltételezi,⁴⁰ hogy a IV. sz.-ban újra nagyobb tömegben kerültek piacra pannóniai eredetű rabszolgák. Az *Expositio totius mundi* ui. *Mauretania* mellett csak Pannóniát említi, mint rabszolgát exportáló tartományt. Stajerman szerint ennek oka a pannóniai parasztság elszegényedése, ami viszonylag későn, a IV. sz.-ban következett be. Ekkor kerültek rabszolgasorsra sokan a szabad kisparasztok közül. Feliratokon azonban ezt már nem tudjuk ellenőrizni. (Az egyetlen IV. sz.-i felirat, amelyen libertusok szerepelnek: CIL III 4185 *Flavius Dalmatius protector*, libertusai: *Volussius*, *Sabatia*.) Felvethetnénk azt, hogy a pannóniai rabszolga-export nem a tartományon belüli elemekre, hanem sokkal inkább a barbaricum eredetű hadifoglyokra alapult, mert pl. a szarmata területen lejátszódott háborúk a barbár népek között⁴¹ erre nagy lehetőséget adtak.

³⁴ ... *ex iis, inter quos non est connubium, qui nascitur, iure gentium matris condicionem accedit*. *Gaius*, *Inst.* I, 78.

³⁵ I, 19.

³⁶ *Mócsy*, i. h. 192, 142. j.

³⁷ *Röm. Mitt.* i. h. 249.

³⁸ *Cass. Dio*, 54, 31, 1.

³⁹ *Strabon*, V, 1, 8.

⁴⁰ *VDI* 1951, 2, 103.

⁴¹ *Alföldi A.*, *Bp. Tört.* I, 678. Legutóbb *Chirilă*, *E.*, *SCIV* 1951, 2, 183.

A rabszolgák eredetének kérdését csak futólag érinthetjük, egyrészt a rabszolgák eredetmegjelölésének ritkasága, másrészt a rabszolganevek sajátos természete miatt. A rabszolgák névadása ui. erősen uniformizált, vannak tipikus rabszolganevek és igen gyakoriak a görög nevek, még a latin nyelvterületen is.⁴² Ennek oka egyrészt az, hogy a császárkori rabszolgák jelentős része a keleti rabszolgapiacokról került forgalomba.⁴³ Pannóniában megfigyelhetjük azt, hogy a latin és görög nevek kb. egyensúlyban vannak, egyelőre azonban merészség lenne ebből arra következtetni, hogy mennyi ebből a keleti eredetű rabszolga. Ezzel kapcsolatban ui. az is lehetséges, hogy egyes rabszolgák, mint pl. az alumnusok, Pannóniában kapták görög nevüket. Nem mellékes azonban az, hogy az I. sz.-i rabszolgák és libertusok jelentős része olyan latin hangzású nevet visel, amely a nyugati birodalomrészt, elsősorban Észak-Itália és Dél-Gallia tipikus rabszolganevei közé tartozik. Ezek mellett természetesen görög nevek is bőségesen akadnak. A latin rabszolganevek északitáliai jellege azt mutatja, hogy a rabszolgák Aquileián keresztül juthattak ide.

A III. sz.-ban a rabszolga és libertusnevek már nem annyira jellegzetesek. Igen sok természetesen a görög nevű, akiknek névadása azonban a keleti eredetű pannóniai rabszolgatartókkal magyarázható.

*

Az a kép, amelyet a feliratos forrásanyag csoportosításával nyertünk, lehetővé teszi, hogy a fejlődést mindkét tartományban összefüggően felvázolhassuk, legalábbis a principátus időszakában. A IV. sz.-ból oly kevés epigrafikus emléküink van, hogy a rabszolgatartás vizsgálatánál már más természetű, elsősorban régészeti forrásokból kellene kiindulnunk, ami a kutatás mai állása mellett még nem lehetséges. Az első három évszázad viszonyainak ismerete is megköveteli azonban azt, hogy a jövőben nagyobb figyelemmel forduljunk a belsőpannóniai telepek kutatása felé. Jelenleg úgyszólván még semmi adattal sem rendelkezünk az egyes tájegységek településformáira nézve. A bennszülött vicusok, villák, belső városok, majorságok kutatása a pannóniai régészet legelhanyagoltabb területe, pedig ennek elmélyült vizsgálata döntő fontosságú a tartomány ismeretéhez. Elég itt arra utalni, hogy Somogy, Zala, Veszprém, Tolna és Baranya megyék területéről a feliratos anyag úgyszólván teljesen hiányzik, az általunk adott képben tehát e területek helyzetére csak nagyon bizonytalan következtetéseket tehetünk. A feliratos anyag emellett csak olyan vázlatos, könnyen általánosítható eredményeket nyújt, amelyek nem engedik meg a gazdasági viszonyok konkrét elemzését. Ha mégis

megkíséreltük tisztán epigráfiai alapon a rabszolgatartás fejlődését felvázolni, ezt azért tartottuk szükségesnek, mert a társadalomtörténeti kérdések megközelítéséhez a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag is kiaknázatlan. A felvetett kérdések, reméljük, hozzájárulnak a kutatás irányának és szempontjainak bővítéséhez.

Mindenekelőtt Pannónia Inferior és Superior fejlődése között lényeges különbségre kell rámutatnunk. Superior belső viszonyainak alakulása nem annyira katonai jellegű. A municipiális életnek, földbirtokos városi arisztokráciának nagyobb szerep jutott. A tartomány kialakulásában két kereskedelmi útvonal, a Száva völgye és a borostyánút volt meghatározó erejű, ezek mentén alakultak ki idegen telepesekből a városok. A limes erődítményei, a legiós táborok, a katonai jellegű települések csak a tartomány rövid határszakaszán játszottak szerepet. Inferior fejlődését ezzel szemben a hosszú limesvonal determinálta. Kereskedelmi jelentőségű úthálózat a foglalás előtti időkben nem volt. A városok kialakulása a katonai településektől függött, a helyi lakosság részvétele pedig a városok vezetőrétegében tudatosan irányított politika eredménye volt.⁴⁴ Idegen kolonizáció, akár civil, akár veterán telepítés, nem volt a korai időkben.

Superior belső viszonyai tehát jobban megközelítik a municipiális berendezkedésű tartományok klasszikus formáját, míg Inferiorra bennszülött-kisparaszti lakossága és katonai urbanizációja jellemző. A rabszolga- és libertusfeliratok pannóniai elterjedése jól illusztrálja a két tartomány fejlődésének eltérő vonásait. Superiorban az emlékek a tartomány területén egyenletesen terjedtek el. Inferiorban csak néhány jelentősebb centrumban kerültek elő.

*Pannonia Superior*ban a rabszolgatartás egyrészt helyi gyökerű, másrészt a behatoló római elemek honosítják meg. A bennszülött rabszolgatartás csak a tartomány egyes részein, komoly méretekben pedig csak a bój törzsnél állapítható meg. A bójoknál a törzsi arisztokrácia kezében jelentős földbirtok öszpontosult, amelyet rabszolgákkal műveltettek. Az I. sz.-ban bekerülő civil és veterán lakosság rabszolgatartása az egész tartomány területén kimutatható. A rabszolgák felhasználása is sokrétű. Mint iparosrabszolgák, házi rabszolgák, és kereskedők működtek. Jelentős felhasználást nyertek municipiális földbirtokokon és veteránparcellákon. Valószínű, hogy a veteránparcellák és a polgári lakosság municipiális földbirtoka között semmiféle különbség nem volt,⁴⁵ sőt, talán az egész rabszolgatartó municipiális földbirtoklás a veterántelepítések-ből eredt. E municipiális földbirtokon alapuló rabszolgatartás virágkora az I. sz.-ra és a II. sz. első felére esik. A II. sz. második felében a rab-

⁴² Gordon, M. L., JRS 14 (1924) 101.

⁴³ Bang, i. h. 247.

⁴⁴ Mócsy A., Arch. Ért. 78 (1951) 108.

⁴⁵ Vö. H. Schmitz számításait egy veteránparcella nagyságára: Schmitz, H., Stadt und Imperium, Köln in röm. Zeit (1948) 141.

szolgaság átadja helyét a colonátusnak, míg a III. sz.-ban a rabszolgatartás teljesen jelentéktelenné válik. Talán nem véletlen az, hogy a colonátus kifejlődését Savariában mutathatjuk ki, abban a városban, amely viszonylagos virágzásnak örvendett a IV. sz.-ban is. A colonátus a municipiális földbirtokon jelent meg, mégpedig úgy, hogy a birtokosok rabszolgáikat felszabadították, és colonusokként telepítették le földjeiken. Ez egyik közismert módja volt a colonátus kialakulásának, egyben cáfolata Stajerman azon nézetének,⁴⁶ hogy a colonátus a latifundiális új típusú birtokok műveltetési módja, míg a municipiális földbirtokokon, még a IV. sz.-ban is, inkább rabszolgákkal folyt a művelés. Ezzel szemben, mint láttuk, Pannóniában a colonátus kialakulása a municipiális kereteken belül történik, és jóval megelőzi a latifundiumok kialakulását, amelyek valószínűleg csak a III. sz. végén jelentek meg.⁴⁷

A rabszolgák felszabadításával kapcsolatban kell rámutatnunk arra, hogy egyes rétegek mint a katonák, veteránok, és Pannónia Inferior bennszülöttei, szinte kizárólag mint libertusok ismertek. Úgy látszik, hogy egyesek csak azért szereztek rabszolgát maguknak, hogy előbb-utóbb felszabadítsák, mert mint libertusok mozgékonyabbak voltak és nagyobb hasznot jelenthettek patrónusuknak.⁴⁸

Pannónia Superiorban a mezőgazdasági rabszolgatartás municipiális jellegű. A civitasok keretén belül élő, esetleg szabad kisparasztoknak tartható bennszülött lakosság viszonyai e tartományban alig ismertek. A bój törzs, amelynek belső viszonyait viszonylag jobban ismerjük, valószínűleg kivétel a többi civitas helyzetéhez képest. Egyelőre azonban nem tudjuk megmondani, hogy vajon a bójok rabszolgatartása szintén colonátussá alakult-e át. Ami a bennszülött kisparaszti gazdálkodást illeti Pannónia Superiorban, valószínű, hogy ez korán visszaszorult a municipiális földbirtok térfoglalása következtében, hiszen a korai veterántelepítések alkalmával csak bennszülöttek földjeit oszthatták szét. Olyan zárt, bennszülött jellegű epigrafikus emléanyagot, mint Pannónia Inferior északi felében, csak Emona vidékéről és a bój területről ismerünk, viszont korai veterántelepítés nyomai még az

egyelőre terra incognita-nak számító Somogy megyében is kimutathatók.⁴⁹

Pannonia Inferior-ban az első két évszázadban nem beszélhetünk jelentős rabszolgatartásról. Az eraviscus törzsnek Aquincumban csoportosult kereskedő- és iparosrétege tartott az I. sz.-ban libertusokat, ezenkívül az idegen eredetű kereskedők libertusai, ritkábban rabszolgái mutathatók ki kis számban. A III. sz.-ban annyiban változik meg a helyzet, hogy az idegen eredetű városi lakosság jelentősebb mértékben tartott rabszolgát, de úgy látszik, hogy továbbra is csak kereskedelmi-ipari célból. Ugyanígy a veteránok és katonák rabszolgatartása is csak kereskedelmi vagy ipari jellegű, és szintén csak az idegen eredetűeknél található meg. A helyi eredetű lakosság egyáltalán nem vesz részt a III. sz.-ban fellendülő rabszolgatartásban, megőrzi kisparaszti jellegét, akár polgári, akár katonai keretben él. A földbirtok zöme még a III. sz.-ban is a rabszolga nélkül dolgozó bennszülött parasztságé,⁵⁰ amelynek volt ugyan szerepe a városok vezetőrétegében, de az idegen eredetű, rabszolgákat is tartó városi rétegtől meglehetősen elszigetelten élt. Lehet, hogy a városok közvetlen közelében volt ennek az idegen eredetű városi arisztokráciának rabszolgákkal művelt, municipiális földbirtoka is, mint amilyen Aurelius Aepictetianus és possessor-társainak birtokai voltak az Aquincummal szomszédos vicus Vindonianuson.⁵¹ A tartomány nagyrészen azonban, annak municipiális territóriumán is, a rabszolga nélkül dolgozó paraszti lakosság élt. A rabszolgatartó lakosság Pannónia Inferiorban kizárólag a városokban, elsősorban a légiós táborok környékén csoportosult.

Befejezésül még arra kell felhívunk a figyelmet, hogy mindkét tartományon belül minden bizonnyal lényeges különbségek voltak az egyes városok territóriumainak viszonyai között. A feldolgozott anyag azonban nem elég gazdag ahhoz, hogy e speciális viszonyok vizsgálatába megnyugtató eredménnyel bocsátkozhassunk. Természetes, hogy a teljes epigráfiai anyag birtokában az egyes városok sajátos fejlődését is konkrét vizsgálat alá lehet majd vonni, dolgozatunkkal csak a rabszolgatartás közvetlen írásos emlékeinek első rendszerezését végeztük el.

Mócsy András

⁴⁶ Stajerman, E. M., VDI 1951, 2, 102.

⁴⁷ Fülep F., Intercisa I, 227.; Korábbra teszi a nagybirtokok kialakulását Radnóti A., MTAk 1955, 492. Valószínű, hogy az általa idézett személynevből képzett helynevek eredetileg veterán-villára vagy kisebb, nem latifundiális birtokokra vonatkoztak.

⁴⁸ Vö. Stajerman, E. M., VDI 1950, 3, 73 a manu-missio gazdasági háttéréhez.

⁴⁹ CIL III 4122, vö. *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 19.

⁵⁰ A dunai kisparasztságra lásd Stajerman, E. M., VDI 1946, 3, 260.

⁵¹ CIL III 10 481, 10 570.